

Роман ГОЛИК

РАДЯНСЬКА ВЛАДА ТА УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ

Проаналізовано генезу й розвиток стереотипів “українського буржуазного націоналіста”, “бандерівця” й “енкаведиста” в Галичині ХХ – поч. ХХІ ст. Автор розглядає зміну форм і методів ідеологічної війни між радянською владою та українським визвольним рухом, вплив цієї війни на ментальність жителів регіону.

Ключові слова: ментальність, стереотип, Галичина, УПА, український визвольний рух, історія.

Використання стереотипів як інформаційної зброї – явище звичне навіть у відносно мирний час. Тому створені понад півстоліття тому комуністичною пропагандою трафаретні образи “українських буржуазних націоналістів”, “злочинних бандерівців” та “доблесних працівників радянської держбезпеки”, досі тяжіють над історичною пам’яттю українців. Вони “оживають” іноді у суспільній свідомості, додаючи гостроти і без того непростим суспільно-політичним дискусіям. Це спонукає до глибшого й прискіпливішого аналізу цих культурних шаблонів, вивчення їх витоків, розвитку та сучасних рецепцій. Адже історія збройного та ідеологічного конфлікту між радянською владою й національно-визвольним рухом у Галичині – це також історія формування образу ворога та цілої низки міфів і стереотипів.

Очима недруга: генеза рецепцій. Радянський стереотип національно-визвольного руху в Галичині виник задовго до того, як 1939 р. Західну Україну було приєднано до УРСР. Його чіткі контури простежуються у працях головного ідеолога та практика більшовизму Володимира Ульянова (Леніна) приблизно з 1903 р.¹ В уяві лідера російських комуністів будь-який націоналізм був негативним феноменом, пов’язаним із буржуазним соціумом (міщанами та інтелігентами). Саме Ленін є автором кліше “дрібнобуржуазний націоналізм”². Наприклад, він закликав усунути з мислення пересічних росіян шаблонні образи сусідніх народів як “іно-родців” (“полячишек” – поляків, “хохлов” – українців та “кавказьких людей” – грузинів, вірменів тощо), називаючи ці штампи продуктами дискримінації³. Водночас він застерігав українських комуністів: більшовик, який захоплюється лозунгами незалежності України, – насправді жертва “дрібнохазайських, дрібнобуржуазних

¹ Див. *Ленін В.* КПРС про боротьбу з націоналізмом / В. Ленін. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1976. – 208 с.

² Там само. – С. 116.

³ Там само. – С. 124.

пересудів”⁴, прихований націоналіст та буржуа. Згодом ця теза була експортована в Україну та підтримана місцевими проросійськи налаштованими комуністами. Разом із різко негативним штампом “буржуазного націоналізму” українські комуністи пропагували ідеалізовані образи радянських збройних сил (Червоної армії) та новостворених спецслужб (ВЧК). Так, на прикладі ленінського сподвижника Фелікса Дзержинського (“залізного Фелікса”) його послідовники створили ідеал безкомпромісного воїна, повністю відданого радянській владі (“безстрашний і найблагородніший лицар пролетарської революції”)⁵. Так виник образ чекіста – мужнього і жорсткого, караючого, проте справедливого й людяного репрезентанта радянської влади та “повсталого народу”.

Уявлення про національні рухи та радянську владу, її силові структури, згодом стали поширювати також за Збруч, у міжвоєнну Галичину, частково адаптуючи до ментальності її жителів. Уже в 1918–1920 рр. радянська пропаганда активно маніпулювала подвійним образом галичанина-учасника національної революції. З одного боку, у радянському дискурсі цього часу можна було простежити навіть риторичку примирення з воїнами УСС та УГА, трактування їх як братів”⁶. Протилежними до позитивного образу “добрих братів – більшовиків-червоноармійців” слугували негативні образи “петлюрівців” (“петлюрівської банди”) та “галицьких січовиків, які підняли злочинну руку свою на брата свого”⁷. У 1920 р., під час наступу на Галичину, ворогів більшовизму зображали “агентами чорної банди всесвітньої буржуазії”⁸, групою “дрібно-буржуазних націонал-шовіністичних кар’єристів”⁹, “триколіррової й синьо-жовтої контрреволюції” “польсько-петлюрівськими білогвардійськими бандами”¹⁰, зрадниками, українсько-галицькими співниками польської шляхти тощо¹¹. Після 1920 р. автори радянської України стали змальовувати політичну ситуацію в Галичині як боротьбу “прогресивних сил” (місцевих комуністів) з фашистським режимом Польщі та його українськими сателітами. Комуністичні видання Великої України таврували “злочинну роль галицької української буржуазії як представників “соціал” і “націонал-фашизму”¹². Ті ж акценти повторювалися й в агітаційних текстах КПСГ–КПЗУ, які використовували уже визначений лексикон штампів на означення національно-патріотичних сил: “українські буржуазні націоналісти”, “галицько-українська контрреволюція”, “галицькі

⁴ *Ленін В.* КПРС про боротьбу з націоналізмом. – С. 109.

⁵ Рыцарь революции. Воспоминания современников о Феликсе Эдмундовиче Дзержинском. – М.: Политиздат, 1967. – С. 59.

⁶ Під прапором Жовтня: Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. (1917–1920 рр.). – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1967. – Кн. 1. – С. 100, 105.

⁷ Там само. – С. 105. Ця думка домінувала в УСРР, де УСС київського формування на чолі з Є. Коновальцем асоціювалися з “петлюрівщиною”, гайдамаками, погромами та з придушенням повстання на київському “Арсеналі”.

⁸ Там само. – С. 320–321.

⁹ Там само. – С. 340.

¹⁰ Там само. – С. 351.

¹¹ Водночас комуністичні керівники тогочасної Галичини стверджували, що “серед населення не викорінений ще національний шовінізм, ще не висока свідомість класової боротьби та ненависті”. Див.: Там само. – С. 515–520, 567.

¹² *Корляків М.* Фашистський розгром української культури під Польщею / М. Корляків. – Харків: ДВОУ “Пролетар”, 1931. – С. 52.

дрібнобуржуазні націоналісти”, “галицька диктатура” тощо¹³. З 1926 р. їх стали називати помічниками “чорної фашистської реакції”, “фашистської гідри”, “фашистських банд”, “українськими агентами фашизму” тощо¹⁴. При цьому “головним помічником фашистівської диктатури в Західній Україні” у комуністичних виданнях було УНДО¹⁵ (“УНДО – петлюрівщина”). Водночас комуністи розрізняли “угодовське УНДО” і “терористично-авантюриницьке УВО”¹⁶, однак інколи згадували їх як одне ціле¹⁷ (“УНДО і УВО”, “контрреволюційні інтелігенти з-під стягу УНДО – УВО”). При цьому УВО характеризували як силу, що готується до майбутньої війни з СРСР “зі зброєю в руках на боці фашистської Польщі”¹⁸. Уже 1932 р. УВО та ОУН виділяли як загрозу для комуністичного руху. Натомість після приходу до влади у Німеччині Адольфа Гітлера образ фашизму в СРСР став асоціюватися власне з німецьким націонал-соціалізмом¹⁹. З 1933 р. український “войовничий націоналізм” характеризували не лише як пропольську, а й пронимецьку силу. Діячів галицького національно-патріотичного руху називали “жовто-блакитними ляльками”, “гетьманами, полковниками й атаманами української контрреволюції”, частиною “української буржуазії”, яка “смертельно ненавидить” здобутки УРСР тощо. Серед потенційних “інтервентів проти СРСР” виділяли “фашистів з УВО” – “Коновальців і Ярих”²⁰, звинувачуючи їх у змові з Пілсудським та Гітлером, особливо виділяючи останнього²¹. Наголошували на тому, що ОУН є сіячем національної ворожнечі, носієм антисемітизму²². Водночас у радянській Україні формували ідеальний образ співробітника НКВС – зразкового революціонера, який під час громадянської війни визволяв Україну від явних, а у міжвоєнний час – від прихованих ворогів більшовизму²³.

Упродовж передвоєнних десятиліть образ радянської влади у свідомості жителів Галичини також пережив кілька етапів трансформації. Спочатку прихід до влади більшовиків тут сприймали нейтрально – як не зовсім зрозумілий переворот у відносно далекій Росії²⁴. Згодом у новій “робітничо-селянській революції” стали вбачати небезпечну силу, що загрожує українській незалежності. Провідники галицького стрілецтва у Києві описували своїх супротивників як “большевицькі

¹³ Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1921–1928). – Львів: Каменяр, 1964. – С. 41–47.

¹⁴ Там само. – С. 219–222.

¹⁵ З історії революційного руху у Львові. 1917–1939. – Львів: Львівське книжково-журнальне видавництво, 1957. – С. 277.

¹⁶ Там само. – С. 335.

¹⁷ Там само. – С. 370.

¹⁸ Боротьба за возз’єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939. Зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 264.

¹⁹ “Український фашизм” у Києві й Москві асоціювали з теорією расизму. Див.: Поляков *И.* Расовая теория на службе украинского фашизма / *И. Поляков* // Расовая теория на службе фашизма. Сб. статей. – К.: Госмедиздат Украины, 1935. – С. 9–55.

²⁰ Боротьба за возз’єднання... – С. 351.

²¹ “Гітлер є ідеалом українських націоналістів, що відновив найгірші зразки жидівських погромів і національної ворожнечі російського царату”. Див.: Там само. – С. 362.

²² Там само. – С. 364–365.

²³ Наприклад, у 1930 р. західноукраїнські комуністичні діячі переконували, що процес СВУ не є свідченням терору ДПУ проти української інтелігенції. Див.: Там само. – С. 251.

²⁴ Під прапором Жовтня. – Львів, 1957. – С. 38–49.

банди”, а повстання на Арсеналі як “большевицький бунт”, який треба було придушити²⁵. У 1920 р. більшовиків у Галичині спочатку сприйняли двозначно, бо представники радянської України репрезентували себе як визволителі від “так званої Польської держави”. Проте невдовзі жителі східних повітів Галичини оцінили дії комуністів як свавілля російськомовних солдатів та комісарів²⁶. Отже, вже перша зустріч галичан із радянською владою стала джерелом стереотипів, що побутували упродовж 20–30 рр. ХХ ст. Винятком стала доба “червоного Ренесансу” на Східній Україні, культурницьку програму якого у Галичині сприймали з ентузіазмом²⁷. Однак швидко ці ілюзії розвіялися. Репресії 1937 р. остаточно визначили рецепцію СРСР як країни масового терору, шантажу та підозр, де панує всесилля ВЧК – ДПУ – ОГПУ – НКВД²⁸. Лише деякі галицькі громадські діячі поділяли раднофільські (“советофільські”) настрої²⁹. Станом на 1939 рік взаємне сприйняття (чи несприйняття) радянської влади й представників національно-державницьких сил у Галичині відносно викристалізувалося.

Образ ворога: радянська пропаганда і національно-визвольна боротьба у Галичині 40–50 рр. ХХ ст. Радянські офіційні документи у вересні 1939 р. наголошували, що основним ворогом СРСР на приєднаних землях Західної України була “шляхетська Польща”. Однак вже у передовиці харківського “Комуніста” від 16 листопада 1939 р. з’явилися згадки про “польських, українських, єврейських буржуазних націоналістів” з висновком-присудом: “Ніяка буржуазно-націоналістична отрута не могла ослабити почуття народної любові до Радянського Союзу”³⁰. Мішенню радянських органів держбезпеки стало, насамперед, українське підпілля. Будучи добре поінформованими про мету діяльності ОУН³¹, працівники НКВС створили негативний образ українських підпільників: це – “нелегальщики”, які поширюють “націоналістичні погляди”, формують шпигунські й терористично-повстансько-диверсійні “бандгрупи” у середовищі “націоналістично налаштованої

²⁵ Золоті Ворота: Історія Корпусу Січових Стрільців. 1917–1919. – Львів; Рочестер, 2004. – С. 5–58.

²⁶ Див.: А. Р. “З обіймів в обійми”. Сценки з “червоних днів” 1920 р. в галицькому селі на дві дії. – Нью-Йорк: З друкарні Свободи, 1923. – 72 с.

²⁷ Навіть прихильники оновленого “Літературно-Наукового вісника” за ред. Д. Донцова розглядали СРСР та УСРР середини 1920-х років дещо оптимістично. Вони вважали, що політика непу – вираз кризи комуністичної системи, і в його умовах українське селянство матиме змогу та бажання знищити більшовизм.

²⁸ Наприклад, УЗЕ повідомляла, що “ВЧК розстріляла близько 2 мільйонів людей”. Українська загальна енциклопедія. Книга Знання. – Львів; Станіславів; Коломия, 1930. – Вип. 6. – С. 686.

²⁹ “Ми думали, що московська шовіністична дурійка промине і що почуття дійсного пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму серед московських більшовиків таки візьме верх”, – зізнавався згодом Антін Чернецький. Дет.: *Чернецький А.* Спомини з мого життя / А. Чернецький. – Лондон: Наше Слово, 1964. – С. 59–67.

³⁰ Боротьба за воз’єднання... – С. 513.

³¹ Зокрема, проектами антирадянського повстання. Тут збройні виступи підпільників було зображено сучасним аналогом Хмельниччини, новою “французькою революцією”, мета якої – під проводом ОУН та за підтримки “широких мас” розвалити “Московську Радянську тюрму народів”. Зразком для ведення бойових дій проти більшовиків автори плану вважали боротьбу під проводом “великого партизана” Юрія Тютюнника, балканський антитурецький рух і навіть польські повстання 1846 та 1863 р. Див.: Роман Шухевич у документах радянських органів держбезпеки (1940–1950). – К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. – Т. 1. – С. 24–25, 50.

молоді”, ведуть “активну контрреволюційну роботу”, здійснюють теракти проти радянських працівників. Радянські контррозвідники стверджували, що ОУН є винаходом нацистів, “знаряддям німецького фашизму”, продовжувачем традицій петлюрівської армії³². Цій концепції відповідали назви агентурних справ НКВС, які стосувалися українських націоналістів: “Выродки”, “Недобитые”, “Охвостье”, “Террористы”. Члени ОУН теж гостро висловлювалися проти радянської влади. Так, представник Львівського крайового проводу ОУН Іван Максимів у власноручно написаних зізнаннях у жовтні 1940 р. оцінював “політичну структуру СРСР як шкідливу, згубну для українського народу”, закидав комуністам маріонетковий характер державності радянської України тощо³³. Однак протокол допиту цього підпільника побудований за шаблоном НКВС, тобто у риторичі викриття й покаяння.

Реальні образи працівника НКВС/НКГБ (“енкаведиста”) та червоноармійця впродовж 1939–1941 рр. у свідомості галичан еволюціонували від порівняно нейтральних до різко негативних. Вже у 1939 р. галицькі міщани сприймали РСЧА як сукупність бідних, погано оснащених військовиків із монголоїдними (азійськими) рисами. Постаті співробітників радянських спецслужб, каральних органів (чекістів / “енкаведистів”, міліціонерів), асоціювалися з масовими депортаціями, збуджували острах серед населення Західної України³⁴. Не дивно, що представники безпеки ОУН вважали своїми ворогами “НКВД-истів”, “сексотів та провокаторів”, членів компартії / “ревних комуністів”, “прислужників комуни” тощо³⁵. Образ ворога пропагандисти ОУН активно використовували в процесі інформаційної війни проти СРСР, закликаючи воїнів Червоної армії не воювати за “московську тюрму народів”, а “йти з народом проти червоної й білої Москви”, “московсько-жидівської комуни”, “диктатури Кремля”, “вбивати політруків і вірних сталінських собак” і загалом “червоних катів”, заморити голодом “московських грабіжників” тощо³⁶. Себе ж вони трактували не інакше як “орденом борців та фанатиків”³⁷, “вояками-громадянами (патріотами) в авангарді згуртованого “Фронту Української Національної Революції”, що нищить Московську імперію й встановлює новий лад “на 1/6 частині земної кулі”³⁸.

³² Там само. – С. 73. Невипадково солдати й офіцери Червоної армії сприймали за “петлюрівщину” більшість атрибутів української національної ідентичності в Галичині: від жовто-блакитного прапора та тризуба до нейтральних назв наукових видань.

³³ Там само. – С. 87.

³⁴ Згадки про відносно людяних працівників НКВС, які намагаються попередити галичан про загрози сталінського режиму, – виняток з правила. Див.: Білас Л. Оглядаючись назад. Пережите 1922–2000 рр. і передумане / Л. Білас. – Львів, 2005. – С. 77.

³⁵ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів, 2001. – С. 39.

³⁶ Там само. – С. 42–45.

³⁷ Там само. – С. 20.

³⁸ Ця революція мала б усунути всі сліди ворожої присутності (від комуністичних символів до книжок). Натомість активісти ОУН(б) рекомендували відразу зображати на усіх стінах якнайбільші чорні тризуби, щоби “маркувати наші сили і сіяти пострах”. Оплотом радянської влади націоналісти вважали міста, проти яких, на їхню думку, треба було спрямувати патріотичні сили українського села: “Села кинути на міста, де головні нерви ворожої влади, пропагуючи клич: “Селянська Україна здобуває міста і нищить ворогів України”. Див.: Там само. – С. 40, 46, 47, 49, 51.

Останні дні червня 1941 р., коли під час відступу радянського війська в тюрмах галицьких міст та містечок масово знищували в'язнів, остаточно утвердили негативний стереотип “енкаведиста”. Масові вбивства в'язнів – вагоме підґрунтя для поширення збірного образу співробітників радянських спецслужб як “звірив у людській подобі”, “озвірілих бандитів”, котрі жорстоко розправляються з місцевими жителями³⁹. Це збуджувало симпатії галичан до тих, хто воював із більшовицькими частинами, і яких називали “освободителями з-під гнету московського варвара”⁴⁰. Покликаючись на успіхи “протимосковської партизанки”, галицькі автори бачили українські частини повноправними учасниками “хрестоносного походу на більшовиків”⁴¹. Певні ілюзії несла й риторика відновлення української державності 30 червня 1941 р. та відозв ОУН. Вони творили героїчний образ “жовніврів Української національної Армії”, які мали остаточно визволити країну від “московсько-большевицького босяцтва”/орди, “марксистсько-московської потвори”, “сфанатизованої Росії”, “невільничої системи”, “звірячого НКВД” тощо⁴².

Проте уже з 1941 р. українські націоналісти стали об'єктом радянської ідеологічної атаки, їх називали “жовто-блакитною бандою”, “лакеями німецького фашизму”, “зрадниками України” та закликали знищувати⁴³. У 1942 р. Ярослав Галан таврував представників національно-патріотичних сил “підручними Гітлера”, “людьми без батьківщини” та прогнозував їм “шлях ганьби і вічного забуття”⁴⁴. Створену тоді ж УПА спочатку двозначно сприймали радянські структури. Певний час вони спостерігали за розвитком подій ніби збоку, сприймаючи повстанську армію не як цілісний організм, а як “великі загони українських націоналістів”⁴⁵. У 1944 р. пропагандисти вже зображали УПА “диверсійно-терористичними бандами” німецької розвідки, залишеними в тилу радянських військ. Соціальну генезу повстанської армії представники НКВД-НКГБ пояснювали у руслі радянських штампів 20–30 роки: об'єднання “буржуазних, дрібнобуржуазних і куркульських елементів Західної України” націоналістичного спрямування, що стали “передовим загоном німецьких ландскнехтів” у війні з Радянським Союзом. У радянських документах сформовано певний стереотип трактування не лише УПА, але й усього національно-визвольного руху в Галичині. Першоджерелом націоналістичного спротиву радянській владі в Західній Україні ідеологи НКВС та КПРС вважали Січових стрільців та “офіцерство Українсько-Галицької Армії”, яке звинувачували у зраді Червоної армії⁴⁶. Оцінку Української військової організації було подано крізь призму біографії Євгена Коновальця⁴⁷. В ОУН радянські спецслужби бачили силу, яка “вміло використала антипольські настрої” західних українців та мала значний вплив на студентів, школярів та молодих селян. Комуністичні ідеологи та органи

³⁹ Там само. – С. 100, 102, 107, 110–111. Див. також Західня Україна під більшовиками. – Нью-Йорк, 1958. – С. 380–452, 465–470.

⁴⁰ Там само. – С. 109.

⁴¹ Там само. – С. 116.

⁴² Там само. – С. 127, 136.

⁴³ Там само. – С. 392–393.

⁴⁴ Галан Я. Люди без батьківщини / Я. Галан // Тавровані зрадою. – К., 1974. – С. 36–37.

⁴⁵ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К.: ПП Сергійчик М. І., 2007. – Т. 1. – С. 249–250.

⁴⁶ Там само. – С. 329.

⁴⁷ “Відзначався особливою жорстокістю при розправах над робочими Києва”. Див.: Там само.

держбезпеки звинувачували ОУН в тому, що вона має пронімецьку орієнтацію та здійснює підривну діяльність проти СРСР. Вони звинувачували також УПА у колаборації з нацистами⁴⁸. Співробітники радянських спецслужб пов'язали образ ОУН та УПА з образом “уніатської церкви”, оголошуючи Андрея Шептицького головною особою, довкола якої гуртуються “українські націоналісти”. У такій інтерпретації священникам була відведена роль активних помічників “ОУН – УПА”⁴⁹.

НКВС-НКГБ трактувало повстанську армію як організацію західноукраїнської молоді, яка плекає надію на майбутню війну Англії й Америки з СРСР⁵⁰. Проте український визвольний рух вони зображали, в основному, ініціативою “німецько-українських націоналістів”⁵¹. Зрештою, радянські ідеологи вдало використали зовнішню й внутрішню форму прізвиська “Бандера” та терміна на позначення його прихильників (“бандерівець” – первісно з наголосом на передостанньому складі), пов'язавши його з близькими за звучанням словами “банда” і “бандит”. У такий спосіб легше було переконати людей, що ОУН-УПА та національно-визвольна боротьба злочинна. Також радянська пропаганда поширювала образ молоді, “збитої з правильного шляху” та “обдуреної націоналістичними провокаторами”. Такі заклики використано й у зверненні Президії Верховної Ради й РНК УРСР “До учасників так званих “УПА” та “УНРА” (1944)”⁵².

Зв'язок зі збройним підпіллям став однією з підстав для звинувачень Української греко-католицької церкви у підривній антирадянській діяльності та її ліквідації на соборі 1946 р.⁵³. Масові депортації галичан восени 1947 р. також здійснювали з метою “ліквідації соціальної бази” підпільного партизанського руху. Тотальні репресії супроти національно свідомої інтелігенції та селян позначали штампом “операція з виселення українських націоналістів, бандитів і членів їх сімей”⁵⁴. Компартійні структури та радянські карально-репресивні органи звинувачували галицьку інтелігенцію не лише у матеріальному та моральному сприянні УПА, а й у тому, що національна ідеологія, яку ті сформулювали, спричинила відтік молоді “в ліс”⁵⁵. Резонансною справою, використаною для дискредитації ОУН і

⁴⁸ Навіть описуючи антинімецьку діяльність українського підпілля, радянські пропагандисти називали її тактичним маневром бандерівців. Див.: Там само. – С. 328–359.

⁴⁹ Вони, зазначали співробітники держбезпеки, переховують нелегалів, забезпечують зв'язки між “бандами”, навіть зберігають зброю у церквах. Див.: Там само. – С. 356.

⁵⁰ Там само. – С. 358.

⁵¹ У 1944 р. підпільники зазначали, що цей термін інспірував “німецьку агентурність” УПА та ОУН і тим викликав різку недовіру до них з боку мешканців Східної України. Див.: Українське державотворення. – С. 463.

⁵² Учасників антирадянського партизанського руху переконували у його пронімецькій орієнтованості, використовуючи стандартну фразу про “дорогу зради, ганьби і загибелі”. Їх закликали здатися, гарантували щасливе й мирне життя, але водночас страшили “суворим народним судом” та могутністю Червоної армії на тлі “мізерних банд українсько-німецьких націоналістів”. Цит за: Українська Повстанська Армія. Історія Нескорених. – Львів, 2003. – С. 287–288.

⁵³ Убивство одного з його ініціаторів Гавриїла Костельника 1948 р. у радянській пропаганді подали як злочин “українських буржуазних націоналістів”, що діяли “на завдання Ватикану”. Див.: Хресною дорогою. Функціонування і способи ліквідації Української греко-католицької церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 рр. – Львів, 2006. – С. 486.

⁵⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. – К., 1995. – Т. 1. – С. 473–481.

⁵⁵ Там само. – С. 426.

УПА, стало вбивство Ярослава Галана у жовтні 1949 р. Цей замах трактували як помсту націоналістичного підпілля і греко-католицького духовенства “прогресивному радянському письменникові” – борцеві з реакцією. Об’єктами особливих маніпуляцій стали підозрювані у злочині: “куркуль” та бойовик ОУН Михайло Стахур і священничий син (“попович”) Іларій Лукашевич. Слідчі наголошували на нелюдському способі вбивства (більше десяти ударів по голові) та сокирі – знарядді, яким воно було здійснене⁵⁶. Демонізовано на процесі 1951 р. постать “оунівця-терориста” Михайла Стахура, якого звинувачували ще й у знищенні вчителів, селян та міліціонерів. Суд наголошував на зв’язку УПА та католицизму, використовуючи порівняння з тваринним світом: “Мов гади в кублі, так переплелися агенти Ватикану і українські буржуазні націоналісти”⁵⁷. Державний обвинувач у справі прокурор Р. Руденко зазначав: “Скажених собак треба знищувати!”⁵⁸. Так суспільству нав’язували думку, що бійці УПА – нелюди, яких треба ізольовати від соціуму та ліквідувати. Продемонструвати “нелюдську суть” українського підпілля мали також показові процеси над учасниками нелегальних збройних формувань та сповіді колишніх вояків підпілля, котрі публічно каялися у скоєних “злочинах”.

В УПА також було сформовано образ ворога. До супротивників зачисляли “енкаведистів” (у ширшому розумінні усіх військових, задіяних у протистоянні з партизанами, а частково також співробітників міліції), “стрєбків” (бійців винищувальних батальйонів), “провокаторів та агентуру”, комуністів, комсомольських активістів, голів сільрад та колгоспів тощо. Повстанські видання змальовували дії радянських військовиків як суцільні звірства та наругу над національними реліквіями⁵⁹. Після 1946 р. противниками УПА вважали також священників РПЦ. Називали їх “православними батюшками-советами”, прихованими агентами НКВС – НКДБ, котрі поширюють “їдкий чад москвофільства”. Саму РПЦ підпілля розглядали як “нову енкаведівську російську церкву”, на чолі якої стоїть “сталінський патріарх”⁶⁰. Не менш трагічною поставала радянська дійсність у текстах повстанських публіцистів та письменників. Так, у І. В. Данченка комуністичні сили – “буревій з надволжанських пісків”, якому радіє “зрадливе українське місто” і якого з

⁵⁶ З нею пов’язували ще один радянський стереотип воїна УПА – “сокирника”, який не щадить ані жінок, ані дітей. (Фактично, цей образ був співзвучний з уявленням про кривавого “siekiernika” під час україно-польського протистояння на Волині у 1943 р. Його активно використовували в антиповстанській пропаганді).

⁵⁷ Правда про унію. Документи і матеріали. 2-ге вид. доп. – Львів, 1968. – С. 367.

⁵⁸ Там само. – С. 367.

⁵⁹ “Спалюють живцем українських патріотів, (...) пробивають штиками дітей, розпинають на парканах, волочать по дорогах, прив’язавши колючим дротом коням до хвостів, наших полеглих друзів-революціонерів, розривають їх могили, викидають на смітники, у придорожні рови їхні тіла (... деруть портрети Шевченка, Хмельницького, топчуть “Кобзаря” та “Історію України”). Цит за: *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали / П. Мірчук. – Львів, 1991. – С. 435.

⁶⁰ Хресною дорогою. Функціонування і способи ліквідації Української греко-католицької церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 рр. – С. 238. На цьому тлі партизанські ідеологи змальовували напружену атмосферу у нових, приєднаних до РПЦ парафіях Західної України: “енкаведисти” грабують головну святиню греко-католиків, св. Юр, переодягнені співробітники НКГБ присутні в усіх церквах під час проповідей тощо. Див.: *Культурне життя в Україні. Західні землі.* – К., 1995. – Т. 1. – С. 281–282.

острахом чекають поля⁶¹. Червоноармійці 40–50-х років – нащадки тих, хто нищив Центральну Раду, а жителі Західної України уже бачили їх у 1939 р. Тепер публіцист зображав їх ще гіршими: зголоднілими, жадібними, брехливими з неакуратними рудими прапорами в руках, жорстокими свавільними хабарниками, які поклоняються лише грошам. Це – “сталінські наймити”, які заганяють молодих людей та чоловіків в армію, на фабрики й заводи, а старших – на колгоспні лани. Радянська влада у містах, підкреслював повстанський автор, – низькі зарплати, страх перед доносами та колаборація місцевих інтелігентів із “ситими, добре вдягненими енкаведистами”. Комуністичний лад у селах – примусова колективізація і прихований спротив селян. Зрештою, представники радянських збройних сил – “загони червоних харцизів, п’яних кров’ю і людською кривдою, сотки сталінських дітей і хмари істребительних атрайдів з продажних душ”, “наємні горлорізи” тощо⁶².

Пропагандисти УПА-ОУН формували образ українського повстанця-революціонера як “карного”, безкорисливого, активного й підприємливого, відважного, здорового, точного та обережного тощо (12 прикмет характеру українського націоналіста). Агітатори УПА пропагували ще довоєнний образ націоналіста – борця, наділеного особливою місією (“Зродились ми великої години”). Водночас уявлення про саму ОУН (б), довкола якої й формувався підпільний збройний рух, впродовж воєнних та перших повоєнних років зазнали змін: образ “революційного ордену Бандери й Коновальця” з очевидними рисами вождизму перейшов у картину більш демократичної організації як-от УГВР. Змінився й ідеал майбутньої держави. Комуністичній республіці у її сталінському трактуванні націоналісти протиставляли іншу країну – самостійну та соборну. З одного боку, вони не сприймали колективізації (радянське щасливе життя у тлумаченні підпільників було “колгоспним рабством”⁶³). У цьому розумінні схилилися до капіталістичних цінностей, які були синонімами демократичного суспільства. З іншого боку, теоретики ОУН у кінці 40–50-х років все ж акцентували на загальнонародній власності, одержавленні великих підприємств, постійно підкреслювали революційний характер повстанського руху. Вправно використовуючи стилістику своїх ідеологічних супротивників, вони закликали до “революції в усьому ССРСР та утворення єдиного фронту боротьби поневолених народів і працюючих мас”⁶⁴.

Повстанці намагалися сформуванати ідеал українського партизана як хороброго, вмілого воїна “революційно пильного борця-фанатика, нещадного до ворогів України”⁶⁵. Цим рисам відповідав і художній образ “хлопця з лісу”: “сіра постать. Дужі, широкі груди, пружні ноги. Лице в позолоті сонця і смазі вітрів. У руках машинова пістоля. Зоркі очі пильно мірять вдаль. Постать зливається в високий

⁶¹ Цит. за: Данченко І. Ще лунають наші гасла і віра вогняна в серцях ще не погасла (картини красної дійсности) / І. Данченко // Літопис УПА. – Львів, 1992. – Т. 8: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн. 1. – С. 133–142.

⁶² Там само. – С. 140–141.

⁶³ Кук В. – “Леміш”. Колгоспне рабство / В. Кук. – Львів, 2007. – 264 с.

⁶⁴ Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються. Репринтне відтворення видання 1950 р. / П. Полтава. – Дрогобич, 1991. – С. 19.

⁶⁵ Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів) / С. Хмель. – Львів, 1994. – С. 64.

стовбуром дерева і застигає в безруху”⁶⁶. Ті ж риси письменники з українського підпілля переносили на всю УПА, ототожнюючи її з самою природою (“лісом”), перед якою безсила цивілізація – “сталеве кільце” радянських військ. Пропагандисти з ОУН прагнули створити також соціопсихологічний портрет бійця УПА. Наприклад, підручник з бойової підготовки С. Ф. Хмель поділяв повстанців на селян (верховинців і подолян), робітників (старшої й молодшої генерації) та інтелігентів, а також студентів та шкільну молодь. Без сумніву, С. Хмель та керівники УПА розраховували на підтримку передусім галицьких селян, розглядаючи їх як “руських тирольців” та зразковий “людський матеріал”⁶⁷.

Проте їх хотіли використати у своїх цілях також і представники радянської влади, обіцяючи привабливі для жителів села умови життя та праці, водночас застосовуючи примусові методи для запровадження нової ідеології та економіки. Національна свідомість селян у Галичині 30–40-х років була загалом досить високою. Тому гасла тих, кого вони називали “хлопцями з лісу”, для селян були ближчими, аніж комуністичні лозунги. Проте образ УПА у їхній свідомості сформувався не відразу. У 1943 р., наприклад, у галицькі села доходили лише звістки про те, що на Волині діють українські партизани. Приблизно у цей час селяни східних окраїн Галичини зіштовхнулися з іншими – радянськими – партизанськими загонами⁶⁸. І лише згодом український партизанський рух став для них “своїм”, місцевим, тоді як радянських партизанів переважно сприймали за представників Східної України.

Водночас тривала війна за історичну пам’ять галицьких селян та міщан. У їхньому середовищі побутували пісні про представників українського визвольного руху (про Біласа, Данилишина та Коновальця, провідників збройної боротьби кінця 40–50-х років)⁶⁹. Члени ОУН та вояки УПА поставали мучениками, славними полководцями, від яких “тікає комуна” і які не відступають у бою (“Ах лента, за лентою...”), вмирають за Україну (“Під Високим Замком”) тощо. Деякі тексти написані повстанськими поетами, які, як-от Михайло Дяченко (Марко Боєслав), зображали повстанців “сміливими воїнами суворими”, “братами грому” та “борцями за волю, славу й честь”⁷⁰. Адепти радянського режиму склали “антибандерівські” співанки, у яких повстанців зображали “бандернею”, “душогубами-кровопійцями” тощо, а героями цих пісень були місцеві комуністи⁷¹. Галицьким міщанам та інтелігенції схожі образи намагалися нав’язати за допомогою художньо-літературних та публіцистичних текстів, а згодом – і через засоби кінематографії (документальні та художні фільми).

Незакінчена битва: полеміка довкола повстанського руху в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. На початку 1950 р., і особливо після загибелі Романа Шухевича, в українських націоналістів уже не було надій на ефективне

⁶⁶ Данченко І. Ще лунають наші гасла і віра вогняна в серцях ще не погасла (картини краюї дійсности). – С. 140.

⁶⁷ Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів). – С. 12–13.

⁶⁸ Див., напр.: Короткий опис села Кут-Товсте по роках, починаючи з 1914 р. – Рукопис. – [Б. м., б. р.]. – Зош. 3. – С. 21, 24.

⁶⁹ “Муза і меч”: національний рух у фольклорних та літературних джерелах. Зб. наукових праць. – Львів, 2005. – С. 130–224.

⁷⁰ Там само. – С. 132.

⁷¹ Співанки-хроніки. Новини / [упор.: О. Дей, С. Грица]. – К., 1972. – С. 253–260.

протистояння радянській владі, а тим більше – на перемогу з допомогою західних держав. Хоч збройні сутички підпілля з представниками МДБ та міліції фіксували майже до кінця 50-х, стало зрозумілим: повстанці можуть продовжувати лише ідеологічну боротьбу. Фактично, справжня війна ідей розгорілася саме після згортання національно-визвольних змагань 40–50-х років у Галичині. Радянська влада прагнула дискредитувати повстанців в очах мешканців Радянської України (та СРСР загалом), у т. зв. “державних соцтаборів” та навіть за їхніми межами, у “капіталістичному світі”.

Для цього обрали кілька стратегій. Виникнення УПА подавали як результат колабораціонізму “українських буржуазних націоналістів” з очільниками чужих, ворожих держав⁷². “Український буржуазний націоналізм” класифікували як реакційну, обскурантську, антигуманну ідеологію, що суперечить ментальності простих людей. При цьому були використані технології, відомі галичанам ще з 1939–1941 рр., коли представники НКВС прирівнювали УНДО до ОУН⁷³. Отже, ідеологічні засади, якими керувався Пантелеймон Куліш (!), у радянській ретроспекції виявилися майже тотожними з програмними принципами ОУН та УПА⁷⁴. Також українських націоналістів називали розпалювачами міжнаціональної ворожечі⁷⁵, акцентували на “злочинному союзі українських буржуазних націоналістів з німецькими нацистами” та греко-католицькою церквою⁷⁶. Українських повстанців зображали агентами Берліна, англо-американськими шпигунами чи прихованими слугами Ватикану. Ці елементи антибандерівського дискурсу згодом використовували у різних комбінаціях. ОУНівців і духовенство Греко-католицької церкви зображали ворогами воз’єднання українських земель у 1939 р., таємними ініціаторами “віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР”, “паліями Другої світової війни” тощо. (Зокрема, цю думку пропагував текст Володимира Беляєва “Хто (тебе) зрадив?”, за мотивами якого створено художній фільм “Іванна”⁷⁷).

Тема співробітництва ОУН з німецькими окупантами була надзвичайно важливою для радянської пропаганди. Повстанські схрони називали схованками “озлоблених невдах”, “затурканих і стероризованих жителів гірських сіл”, а також німецьких есесівців, угорських, бельгійських та румунських колабораціоністів, наглядачів у німецьких концтаборах, представників режиму Віші (петенівців) тощо⁷⁸. Конструювали негативний образ “бандерівського гестапівця” та стереотип “доморощеного фашиста” тощо. Наприклад, у кіноепопеї “Дума про Ковпака” (1973) командир радянських партизан дискредитував спійманих бандерівців тим, що місцем, з якого надходили накази їхнього командування, був нібито Берлін. У радянських агітаційних матеріалах український національно-визвольний рух не

⁷² Беляєв В. Під чужими прапорами / В. Беляєв, М. Рудницький. – К., 1958.

⁷³ Західня Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941 / [ред. М. Рудницька]. – Нью-Йорк, 1958. – С. 410.

⁷⁴ Свдокименко В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму / В. Свдокименко. – К.: Наукова думка, 1967. – 272 с.

⁷⁵ Римаренко Ю. Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального єднання трудящих / Ю. Римаренко. – К.: Наукова думка, 1970. – 158 с.

⁷⁶ Добрецова В. Зловісний союз українського буржуазного націоналізму та уніатської церкви / В. Добрецова, Л. Маянська. – К.: Знання, 1979. – 46 с.

⁷⁷ Беляєв В. Формула отрути / В. Беляєв. – Львів: Каменяр, 1971. – С. 68–239.

⁷⁸ Загребельний П. Шепіт. Роман / П. Загребельний. – К.: Радянський письменник, 1966. – С. 55.

був пов'язаний з історичними традиціями народу. Тому й повстанців називали “безбатченками”, “правнуками поганими”⁷⁹.

Представників УПА постійно згадували як ворогів колективізації й “позитивних змін” у житті галицького селянства. Їх зображали монстрами, яких породжує інтелектуальна темрява, порівнювали з представниками тваринного світу, використовуючи зоосимволи. Повстанці у радянській літературі – звірі або напівлюди-перевертні, скорпіони, кальмари, змії, ворони, коршуни, яким протистоять “яструбки” (позитивна транскрипція “стребків” – учасників винищувальних батальйонів) тощо⁸⁰. Звідси й тиражована у антиповстанській літературі формула Е. Золя (“Я звинувачую!”)⁸¹, мотиви “таврування нелюдів”⁸² і “всенародного вироку над буржуазним націоналізмом”⁸³.

У публіцистиці й документальних кінофільмах, створених в СРСР, постійно висвітлювалися теми “волинських криниць”, нібито заповнених жертвами повстанців, “дерманської трагедії” (“бандерівців” звинувачували у звірячому знищенні школярів) тощо⁸⁴. Значною кількістю міфів та стереотипів оповито також убивство Галана. Цей злочин приписували “оунівським катам”, які орудують “сокирою й хрестом”, знищуючи дуже довірливу людину, за що їх справедливо карає “правда”⁸⁵. Львівського публіциста вважали мучеником за радянську владу, як і убитих комуністів, комсомольців, голів сільрад, радянських вчителів тощо. (В одному з художніх текстів “кровожерні бандерівці” прибивають вчительку до шкільної парти.) Воїнів УПА змальовували або як “бездушних садистів з СБ”, або як улесливих, підступних недругів. Вони убивають радянських активістів, перешкоджають створенню колгоспів, прагнуть використати стратегічні “скарби Карпат” та винаходи прогресивних науковців на користь капіталістичних держав⁸⁶. Комуністичні ідеологи прагнули вразити людей, приписуючи повстанцям численні криваві злочини у райцентрах та селах⁸⁷. Твори художньої літератури й кінофільми 60–80-х років зображали трагедію “людей на грані”, які поривають з антирадянським підпіллям і хочуть почати

⁷⁹ Дмитрук К. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР / К. Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1974. – 238 с.; Терлиця М. Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді / М. Терлиця. – К.: Радянський письменник, 1960. – 306 с.

⁸⁰ Беляев В. Ночные птицы. Памфлеты / В. Беляев. – Москва: Из-во политической литературы, 1965. – 184 с. Козлов-Качан В. Кальмар: Спогади чекіста. / В. Козлов-Качан. – Ужгород: Карпати, 1975. – 136 с.

⁸¹ Беляев В. Я звинувачую! / В. Беляев. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1980. – 154 с.

⁸² Тавровані зрадою. – Київ: Дніпро, 1974. – 189 с.

⁸³ Грицьків Л. Вирок виносить народ / Л. Грицьків, С. Герасименко. – Київ: Вид-во політичної літератури, 1970. – 141 с.

⁸⁴ Тавровані зрадою... – С. 151.

⁸⁵ Беляев В. Злочин продовжується / В. Беляев // Його ж. Формула отрути. – Львів: Каменяр, 1971. – С. 240–266; Яковлев О. Правда карає катів / О. Яковлев. – Львів: Каменяр, 1976. – 256 с.; Цегельник Я. Литературно-меморіальний музей Ярослава Галана. Путеводитель / Я. Цегельник. – Львів: Каменяр, 1975. – 24 с. Журнальна рубрика “Пост імені Ярослава Галана” стала трибуною для антиповстанської й антикатолицької пропаганди.

⁸⁶ Стась А. “Підземний факел”: Повість / А. Стась. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1960. – 180 с.

⁸⁷ Сирота Н. Відступники українського народу / Н. Сирота. – Київ, 1962. – С. 26–28.

нове життя, вибратись із “глухого й темного лабіринту на ясну й світлу дорогу”⁸⁸. Наприклад, у кінострічці “Білий птах з чорною ознакою” (1970) три брати мають три варіанти: Червона армія, УПА, нейтралітет; частково цю проблему порушено й у кінофільмі “Карпатське золото” (1991) тощо.

Наскрізним мотивом радянського дискурсу була маргінальність повстанського руху, його відірваність від реального життя, приреченість⁸⁹. Натомість радянська пропаганда поширювала ідеал “справжніх воїнів” – борців за владу Рад у Галичині: підпільників Народної гвардії ім. Івана Франка, партизанів Сидора Ковпака, радянських контррозвідників, бійців МДБ, винищувальних батальйонів, прикордонних військ тощо. Вони начебто ведуть переможні бої з бандерівцями, успішно вводять в оману керівників УПА та ОУН, героїчно гинуть у нерівному бою з “бандитами”, захищаючи “мирне життя радянських людей”⁹⁰. Представників радянських спецслужб зображали високоінтелектуальними слідчими та досвідченими контррозвідниками, які вміло розплутують підступні замисли керівників підпілля та проводять спецоперації “в лігвіщі ворога”⁹¹. Важливе місце у радянському дискурсі займало “розвінчування” співпраці УПА та українських націоналістів із представниками інших течій, які вважали антирадянськими, зокрема із сіонізмом⁹². Доволі рідко як аргумент проти українських націоналістів у радянському дискурсі використовували згадки про жертви українсько-польського протистояння на Волині та в Галичині 1943–1944 рр., однак без акценту на їхній національності⁹³.

Тема “бандерівщини” стала однією з вузлових в українській радянській журналістиці, художній літературі та кінематографі. До її висвітлення залучали провідних майстрів слова, акторів та режисерів. Частина з них, вслід за Я. Галаном, П. Козланюком, Ю. Мельничуком, використовувала для цього дещо модифіковану стилістику довоєнної КПЗУ та відносно добре орієнтувалася в обставинах життя Західної України 30–40-х років ХХ ст. взагалі та формування ОУН зокрема⁹⁴. Інша застосовувала перероблені соцреалістичні штампи, висвітлюючи проблеми без огляду на реальний історичний контекст. Тому спрямована проти національно-визвольного руху література була неоднаковою. Крім голосливих пропагандистських лекцій, у 70–80-х роках з’являлися художні тексти, автори яких прагнули розповісти про становлення ОУН, а потім УПА на тлі західноукраїнської дійсності

⁸⁸ *Лутій О.* Грань. Роман / О. Лупій. – К.: Молодь, 1968. – С. 13; *Орленко В.* Операція без пострілу / В. Орленко. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1978. – С. 215.

⁸⁹ *Дмитрук К.* Приречені. Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції / К. Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1981. – 327 с.

⁹⁰ *Орленко В.* Операція без пострілу / В. Орленко. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1978. – 216 с.; *Виноградський В.* Поєдинок на переправі. Роман / В. Виноградський, І. Якименко. – Львів: Каменяр, 1987. – 319 с.

⁹¹ *Чубенко В.* Запізніла сповідь / В. Чубенко. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1981. – 150 с.

⁹² Присутність євреїв у рядах українських повстанців радянські ідеологи трактували як відступництво від інтересів обох народів – єврейського та українського. Див.: *Гамольський Л.* Тризуб і “зірка” Давида / Л. Гамольський. – Дніпропетровськ, 1975. – С. 124.

⁹³ *Гайдєнко І.* А истина одна. Документальна повесть / І. Гайдєнко. – К.: Радянський письменник, 1985. – С. 65.

⁹⁴ *Мигаль Т.* Вогонь і чад. Роман / Т. Мигаль. – Львів: Каменяр, 1970. – 449 с.; *його ж.* На розпутьях велелюдних. Памфлети, статті, фельєтони, сатиричні есе. – К.: Дніпро, 1982. – 335 с.

30–40-х років ХХ ст. нібито з “внутрішньої перспективи”, однак з негативною оцінкою⁹⁵. До того ж, поруч з критикою УСС та УВО, яких розглядали як попередників УПА, були опубліковані й поодинокі твори, що досить позитивно трактували січових стрільців⁹⁶. Проте на загальний тон інтерпретації національно-визвольних змагань це не вплинуло, оцінювали їх як шлях у нікуди, у провалля⁹⁷.

Союзниками радянських ідеологів у пропагандистських війнах були автори з інших соціалістичних країн, насамперед Польщі (Ян Герхардт, Едвард Прус) та Чехословаччини. Вони, хоч і допускали певні відхилення від радянського канону (наприклад, оцінку Повстанчої Армії як добре організованої бойової сили), фактично лише підсилювали його. У контексті польської комуністичної літератури бандерівці (що були синонімом українців) поставали “різунами-сокирниками”, які безжалюбно нищать і своїх, і чужих (тобто поляків)⁹⁸. У Польщі сформовано шаблон трактування антирадянського підпілля, який частково застосували до УПА. У такому контексті її проголошували різновидом фашизму та аналогом “zapłutego kaŕła reakcji” (у вигляді АК і ВіН), якого нищать об’єднані польсько-радянські сили (стереотипи ці намагалися побороти представники українського підпілля ще у другій половині 40-х років⁹⁹).

Радянська публіцистика поширювала негативні стереотипи “бандерівщини” й на частину української діаспори¹⁰⁰. Представники прокомуністичних організацій у західних державах також публікували викривальні тексти, розвінчуючи “криваві злочини українських буржуазних націоналістів”¹⁰¹. В СРСР їхні погляди подавали як голос усіх українців за кордоном, переконуючи, що УПА засуджують усюди, навіть у капіталістичних державах.

Представники ЗЧ ОУН та інших організацій, яких радянська влада відносила до “націоналістичних”, продовжували вести інформаційну боротьбу з СРСР. На сторінках багатотомних документальних збірників (“Літопис УПА”), періодики (“Визвольний шлях”, “Шлях перемоги”, “Вісті комбатанта”), у наукових дослідженнях, мемуарній та художній літературі націоналісти формували образ героїчних українських повстанців та підступних співробітників НКВС–МДБ–КДБ, які катують мирних громадян та ліквідують провідників українських національно-визвольних змагань. Убивства Євгена Коновальця, Лева Ребета та Степана Бандери слугували доказами злочинності радянського режиму до і після Другої світової війни. При цьому представники різних гілок ОУН та груп в УПА будували власну історіософію розвитку цих організацій: “мельниківську”, “бандерівську”, “бульбівську” тощо¹⁰².

⁹⁵ Лозовий В. Колосу треба налитися. Трилогія / В. Лозовий. – К.: Дніпро, 1985. – 542 с.

⁹⁶ Бедзик Д. Підземні громи. Роман / Д. Бедзик. – К.: Дніпро, 1971. – 207 с.

⁹⁷ Масловський В. Дорога в безодню / В. Масловський. – Львів: 1978. – 208 с.

⁹⁸ Трухан М. Негативний стереотип українця в польській повоєнній літературі / М. Трухан. – Львів: ВП Троян, 1992 – С. 91–100.

⁹⁹ Див. Літопис УПА. – Львів, 1992. – Т. 8: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн. 1. – С. 180–200.

¹⁰⁰ Картунов О. Пастка для молоді. Викриття підступів українського буржуазного націоналізму проти молоді / О. Картунов. – Київ, 1982. – 190 с.

¹⁰¹ Про їх рецепцію частково див.: Національно визвольна боротьба 20–50 років ХХ ст. в Україні. – К.; Львів, 1993. – С. 168–169.

¹⁰² Книш З. При джерелах Українського Організованого Націоналізму / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1970. – 187 с.; Книш З. Перед походом на Схід: Спогади й матеріали до діяння

Цим користувалися радянські опоненти. З одного боку, вони вважали ворогами усіх причетних до національно-визвольної боротьби, а з іншого – акцентували на розбіжностях між ними, які начебто свідчили про непорозуміння у середовищі неприятелів.

Рецепція радянських міфів та стереотипів у СРСР була різною. У більшості випадків їх сприймали як звичні шаблони радянського агітпропу, яким не варто довіряти. Деякі партфункціонери та представники радянської інтелігенції використовували риторику боротьби з націоналістами як засіб просування ієрархічною драбиною¹⁰³. Звинувачення в антирадянській діяльності, особливо у зв'язках з УПА, стало небезпечним не лише для свідків та учасників партизанської боротьби 40–50-х років, а й для наступних поколінь галицьких українців. Для українського радянського суспільства боротьба УПА була темою, про яку відкрито можна було говорити лише в негативному контексті, а також інструментом холодної війни між СРСР і країнами Заходу.

З розпадом СРСР та проголошенням незалежності України у 1991 р. ситуація дещо змінилася. Комуністичні уявлення про національно-визвольні змагання втратили свою колишню силу. Однак процес суспільної реабілітації УПА виявився складним. Наприкінці 80-х навіть деякі місцеві партфункціонери змушені були переглянути свої погляди щодо УСС та УГА. УГКЦ, яка вийшла з підпілля, була легалізована й “реабілітована”. Натомість спроби позитивної оцінки УПА певний час розглядали як провокацію або необґрунтований політичний радикалізм навіть у середовищі поміркованої західноукраїнської інтелігенції. Їх визнали закономірними лише після 1991 р., коли легальною стала сама ідея самостійної України. Проте опір комуністичних ідеологів, що покликалися на настрої географічної більшості населення держави, звів процес реабілітації національно-визвольної боротьби 40–50-х років переважно до західноукраїнського регіону. Після 1991 р. в Україні було поступово відкрито спецфонди, а також дозволено ввозити колись заборонені видання про український визвольний рух¹⁰⁴. Разом з ними, у суспільстві став поширюватися позитивний образ українського повстанця. До того ж, у середині 90-х у суспільній свідомості відродилися й народні перекази про “упівців”, “хлопців з лісу” як героїв¹⁰⁵. У Галичині було реінтерпретовано сам термін “український

Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, [б. р.]. – Ч. 1. – 187 с.; *Книш З.* Перед походом на Схід: Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, [б. р.]. – Ч. 2. – 191 с.; *Книш З.* Б'є дванадцять: (Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р.) / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, [б. р.]. – 384 с.; *Мірчук П.* Нарис історії ОУН / П. Мірчук. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк. – Т. 1: 1920–1939. – 623 с.; *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали / П. Мірчук. – Львів, 1991; *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави / Т. Бульба-Боровець. – Вінніпег, 1981.

¹⁰³ Див. про це: *Горинь Б.* Не тільки про себе. Документальний роман-колаж у 3 книгах / Б. Горинь. – К.: Пульсари, 2008. – Кн. 2: 1965–1985. – С. 525–527.

¹⁰⁴ Саме у цей час популярна львівська газета “Post-Поступ” на обкладинці одного з номерів вмістила портрет першого президента посткомуністичної України Леоніда Кравчука з німецьким автоматом на грудях та красномовним підписом: “УПА зродилась на Волині”. Натякаючи на походження голови держави, видавці мимоволі підносили читачам думку, що його політика буде відповідати мріям українських повстанців. Однак Л. Кравчук сприйняв її, радше, як негативний компромат, що очорнював його в очах мешканців Сходу України.

¹⁰⁵ Національно-визвольна боротьба 20–50 років ХХ ст. в Україні. – К.; Львів, 1993. – С. 172–184.

націоналіст”. Тепер це словосполучення намагалися позбавити негативних конотацій радянського періоду і зробити заміником поняття “патріот”¹⁰⁶. Так само слово “партизан” стали пов’язувати не лише з радянським рухом опору, але й з УПА (українськими партизанами). До того ж, комуністичний та націонал-соціалістичний режими стали порівнювати як однаково злочинні. У такій системі координат боротьба УПА поставала протистоянням з авторитарною владою загалом. Водночас відновилися дискусії щодо ролі ОУН у формуванні УПА (а разом з ними – й за давнені дискусії між різними течіями всередині організації), зв’язку між УПА та дивізією “Галичина”, традиціями УПА і УГА та УСС тощо. З іншого боку, ідеологія ОУН та героїка УПА стали вигідними брендами для політтехнологів 1990 – початку 2000 років. Так було сформовано імідж багатьох дуже різних організацій: КУНУ, “Спадщини”, ОУН в Україні, УНА-УНСО, СНПУ тощо¹⁰⁷. Поступово в Галичині стали з’являтися й передавати художні тексти, які пропагували позитивний, повний трагізму образ українських повстанців, які самовіддано борються і віддають життя за ідею. Частина з них мала мемуарний або ж напівмемуарний характер (тексти Юрія Борця, Івана Дмитрика, М. Сеньківа-Дум’яка¹⁰⁸ та багатьох інших). Інші твори мали глобальнішу художню мету: висвітлити протистояння між УПА та радянською владою як “героїчну трагедію” звичайних людей¹⁰⁹. Образ УПА як організованого повстанського руху екранізовано у художніх стрічках Олеся Янчука “Атентат. Осінне вбивство у Мюнхені” (1995), “Нескорений” (2000), “Залізна сотня” (2007) тощо. Історія повстанського руху стала об’єктом документального кіно (“Собор на крові” (2006) Ігоря Кобрин, “Бандерівська столиця” (2008) Сергія Цимбала) тощо. Так поширювали ідеал бандерівця як незламного, безстрашного, винахідливого та високоморального воїна. Їх підтримали також громадські організації, наприклад, відроджений “Пласт”¹¹⁰.

Нові уявлення про українську національно-визвольну боротьбу вплили також в сучасну масову культуру¹¹¹. Захоплення українськими повстанцями стимулювало появу бізнес-проектів середини 2000-х років на зразок львівської

¹⁰⁶ Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї / О. Баган. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 191 с.

¹⁰⁷ Деякі з них не тільки акцентували на антикомуністичній сутності ОУН та повстанського руху, але й свідомо чи ні – пов’язувала її з тоталітарними ідеологіями 30–40 років ХХ ст., зокрема з націонал-соціалізмом і фашизмом. Такі технології є актуальними й нині. Звідси – експлуатування формули “Наша влада має бути страшною” поруч з іменем Степана Бандери або ж зображення Романа Шухевича у мундирі німецького офіцера та згадка про дивізію “Галичина” і написом “Ми пам’ятаємо”).

¹⁰⁸ Дмитрик І. Записки українського повстанця (у лісах Лемківщини) / І. Дмитрик. – Львів: Червона калина, 1992. – 160 с.; *Борець Ю.* УПА у вирі боротьби / Ю. Борець. – [Жовква, 1995]. – 302 с.; *Сеньків-Дум’як М.* Сини / М. Сеньків-Дум’як. – Дрогобич, 1995. – 130 с.

¹⁰⁹ “Єрусалим на горах” Романа Федоріва, “Вогненні стовпи” Романа Іванчука, “Солодка Даруся” Марії Матіос, трилогія “Брати грому”, “Брати вогню”, “Брати просторів” Михайла Андрусика; “Крук, або п’ятдесятилітня війна” Левка Різника, поезії Дмитра Павличка тощо.

¹¹⁰ Див., напр.: Співаник лицаря. – К.; Львів, 2004.

¹¹¹ Пісня Братів Гадюкіних “Ми – хлопці з Бандерштату” (1991), створена не без впливу політичної моди у другій половині 2000 р., стала прихованим імпульсом для створення назви клубу львівських футбольних вболівальників “Бандерштадт – Ультрас”, який позиціонує себе продовжувачем традицій УПА. Звідси також – й часте використання організаційної символіки ОУН поруч з українською національною на масових заходах.

“Криївки” – стилізованої під повстанський схрон забігайлівки, “Криївки” книжкової або магазину “Наш формат” тощо. Водночас працівники органів НКВС-МГБ викликають у свідомості галичан, переважно, негативний стереотип “енкаведиста”. У суспільній свідомості сформувалися два протилежні образи бандерівця: позитивний – у жителів Західної України та негативний – у свідомості росіян та жителів Сходу України¹¹².

У сучасній рецепції національно-визвольного руху в Галичині можна виділити кілька основних парадигм. Перша – націонал-патріотична – героїзує діяльність УПА як кульмінаційний пункт українських визвольних змагань ХХ ст. Вона трактує повстанців 40–50-х років як борців за незалежність та соборність України, пов’язуючи УСС, УГА, УВО, ОУН, УПА як віхи на шляху створення української армії та державності. Для прихильників цього погляду УПА є армією безсмертних, нескорених героїв, які кров’ю писали історію післявоєнної Галичини. Прихильники такої парадигми розглядають український повстанський рух як особливий феномен світової історії та вважають закономірним, що культ УПА став глибинною складовою ментальності жителів Західної України¹¹³.

Друга – неорадянська парадигма – навпаки, демонізує учасників Української повстанської армії, активно відновлюючи й впроваджуючи в обіг негативні стереотипи комуністичної пропаганди. Для adeptів цього погляду УПА залишається антинародною, злочинною організацією фашистського типу, натомість героями є представники НКВС–МДБ–КДБ, котрі її знищували. Такі погляди – у своїй основі проросійські та ґрунтуються на ностальгії за СРСР. На думку людей, які їх поділяють, “бандеризація України” – реальна загроза для реінтеграції пострадянського простору, яку треба усунути¹¹⁴. Прихильники ще однієї – неоліберальної – парадигми (що має кілька варіантів) не відкидають, що УПА була національно-визвольною організацією, яка боролася зі сталінським режимом. Водночас вони закидають керівникам українських повстанців тоталітаризм, пронацистські симпатії, антисемітизм та негуманні методи вирішення міжетнічних конфліктів (зокрема, реалізацію етнічних чисток під час українсько-польського протистояння 1943 р.). Крім того, adeptи неолібералізму наголошують, що націоналізм галичан після 1991 р. є, значною мірою, віртуальним, а їхнє захоплення УПА та націоналістичним рухом – ширмою бездіяльності, конформізму або незнання історії¹¹⁵.

Полеміка націонал-патріотичних сил із апологетами неорадянської ідеології на початку ХХІ ст. – це, з невеликими змінами, продовження інформаційної війни між радянською владою та УПА у 40–80-х років ХХ ст. Натомість гострі дискусії з прихильниками неоліберальної концепції відбуваються в іншому вимірі. Приклад – суперечки між Зеноном Когутом та Іваном-Павлом Химкою в українській діаспорі,

¹¹² Для частини з них “бандерівець”, “бандит” і “житель Західної України” все ще залишаються, очевидно, синонімами.

¹¹³ Див.: Українська Повстанська Армія: історія нескорених. – Львів, 2007. – С. 326.

¹¹⁴ Козлов Ю. Бандеризация Украины – главная угроза для России / Ю. Козлов. – М.: Яуза Пресс, 2008. – 480 с.; Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса. Сборник материалов. – Донецк, 2008. – 448 с.; Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА. (Сповідь українця) / В. Поліщук. – К., 2011. – 495 с.

¹¹⁵ Про це свідчить, наприклад, дискусія щодо рівня націоналістичних симпатій у Львові. Див.: Leopoldis Multiplex. – К.: Гранті-Т, 2008. – С. 156–189.

чи між Юрієм Шухевичем і Ярославом Грицаком в сучасній Галичині.¹¹⁶ Деякі вчені намагаються згладити цей конфлікт, зайнявши зважену позицію. Дехто з політиків сучасної України використовує тексти істориків – постмодерністів (як-от Т. Снайдер) для виправдання власної “неорадянської” доктрини¹¹⁷. Інша ж частина на цій підставі проголошує цих дослідників ворогами української національної ідеї. Отже, давня війна стереотипів триває у новій формі та в нових обставинах. І так буде, очевидно, доти, доки час не загоїть усіх історичних травм, пов’язаних з трагічними подіями тридцятих років (репресії, Голодомор), Другої світової війни (Голокост, колаборація з радянським та німецьким режимами) та повоєнних років. Однак для цього потрібна зміна не лише ментальності, а й геополітичної дійсності. Проте, якими б живучими не були давні кліше, їхня дія поступово звужується й послаблюється. Рано чи пізно вони стануть лише об’єктами наукових студій, а не реальністю повсякденного мислення. Кожен міф має свій термін життя, після якого перетворюється на казку. І це вселяє певний оптимізм.

Roman Holyk. The Soviet Regime and the Ukrainian Liberation Movement in Galicia in the Context of the Ideological Stereotypes

This article surveys the genesis and evolution of the stereotypes of the so called “Ukrainian bourgeois nationalist”, “banderivets” and the “enkavedyst” in Galicia of the 20 – beginning of the 21st Centuries. The author examines the evolution of the forms and methods of the ideological war between the soviet regime and the Ukrainian liberation movement and the influence of this war on the mentality of the inhabitants of the region.

Key words: mentality, stereotype, Galicia, Ukrainian Insurgent Army, Ukrainian liberation movement.

Роман Голык. Советская власть и украинское освободительное движение в Галиции в контексте идеологических стереотипов

Проаналізовано генезис і розвиток стереотипів “українського буржуазного націоналіста”, “бандерівця” і “енкаведиста” в Галиції ХХ – нач. ХХІ вв. Автор розглядає змінення форм і методів ідеологічної війни між радянською властю і українським визвольним рухом, вплив цієї війни на менталітет жителів регіону.

Ключевые слова: ментальность, стереотип, Галиция, УПА, украинское освободительное движение, история.

¹¹⁶ Українці та Бандера: розбіжні погляди. Зенон Когут – Іван Химка // Критика. – 2010. – С. 10–12. Так, З. Когут обстоює думку про ОУН та УПА як захисників українського населення Галичини й Волині від німецького та радянського тоталітаризму. Натомість І.-П. Химка закликає розрізняти боротьбу УПА проти сталінізму та її безжальність супроти власних жертв – представників інших національностей.

¹¹⁷ Див.: Рудлинг П. Сборник статей. “ОУН и УПА: исследования о создании исторических мифов / П. Рудлинг, Т. Шнайдер, Г. Россолински-Либе. – К., 2012. – 260 с.